

S.H. Springer, **Automatiseren blijft mensenwerk**. Nelissen, Baarn 1989, 128 p.

In de discussie over de automatiseringspraktijk in de sociologie van arbeid en organisatie staat met name de maakbaarheid van het werk in een bedrijf, dienst of instelling centraal. Gezegd kan worden dat die discussie gekenmerkt wordt door twee hoofdaccenten: een vrijwel unanieme afwijzing van het zogeheten technologisch determinisme en, mede als gevolg daarvan, de beïnvloeding van technologische ontwikkelingen in een zo vroeg mogelijk stadium. Wat dit laatste accent betreft is er een verschuiving te constateren van gevolgen naar ontwerpbeïnvloeding van technologieën. Het begrip 'technology-assessment' dat eind jaren zeventig alhier via het rapport van de Cie-Rathenau werd geïntroduceerd, heeft daardoor een verbreding gekregen in de jaren tachtig. Gevolgen worden ingeschat om juist in processen van (her)ontwerp inzake technologie en arbeidsorganisatie te worden ingebracht. Een dergelijke invalshoek hanteert Springer wanneer hij opteert voor de 'consequentie-analyse' (p. 67), waarbij 'dient te worden nagegaan welke invloed de automatisering heeft op het arbeidsproces en of rekening gehouden wordt met de menselijke behoefte (-), bij het ontwerpen van de nieuwe organisatie moet van elk alternatief een analyse worden gemaakt.' Om dat ontwerpproces te optimaliseren wordt gepleit om te automatiseren vanuit een 'sociaal-organisatorisch' perspectief van verandering.

Veel voorbeelden uit de automatiseringsliteratuur en -praktijk passeren daarbij de revue. Zo valt te lezen dat de diverse fasen van een automatiseringsproject, lopend van informatieplanning tot implementatie en gebruik (p.24-25), een fuikachtig verloop (p.52) hebben: keuzevrijheid of (onder)handelingsruimte neemt in de loop van de projecttijd af. Tegelijkertijd valt het op dat de participatie van betrokkenen, met name de gebruikers op werkvloerniveau, tijdens dat ontwerp- en besluitvormingsproces toeneemt. Met andere woorden: meer inspraak en participatie naarmate de vrijheidsgraden van het veranderingsproces afnemen. We stuiten hier, ook al wordt het door Springer niet met zoveel woorden gezegd, op de maakbaarheids*paradox* van technologische ontwikkeling. Een recente studie in 12 landen van de EG, gehouden door de Europese Stichting ter Verbetering van Levens- en Arbeidsomstandigheden, wees hier, als een soort gemeenschappelijk huiswerk voor de lidstaten, nadrukkelijk op.

Dit nieuwe probleem tracht Springer met een op zich oude oplossing te tackelen, die van de organisatieontwikkeling van Lewin e.a. (p. 86 e.v.); uitmondend in de drie C's van een veranderingsmethodiek bij automatisering: communicatie, coördinatie en consensus (p. 109). Om de noodzakelijke inbreng van sociaal-organisatorische thema's te garanderen wordt gepleit voor een stevige rol van een 'sociale functionaris' in het interdisciplinaire team van veranderaars (p.103).

Interessant is dat het automatiseringsgebeuren bij de overheid en in het bedrijfsleven

enerzijds als een rationeel veranderingsproces beschreven wordt, maar anderzijds ook als een technologische ontwikkeling met op het oog irrationele of onzekere kanten. Niet iedereen hoeft of kan ge-PC'd worden, handboeken zijn niet altijd handleidingen voor praktisch handelen, voorlichting staat niet gelijk met informatie en besparingen delven niet zelden het onderspit tegen kostenvretende 'kinderziektes'. Kortom, zo betoogt de schrijver: 'het verdient aanbeveling om bij het ontwerpen van het informatiesysteem 'escape'-mogelijkheden in te bouwen, het moet met veranderende situaties mee kunnen groeien' (p. 61). Een bepaalde mate van systeemflexibiliteit moet worden ingebouwd, ofwel die maakbaarheid is relatief. In zoverre rechtvaardigt dit handzame overzichtswerk de titel, ook al worden de contouren van een nieuwe systeemflexibiliteit in fabrieken en kantoren niet duidelijk omlijnd. Zo blijft het onduidelijk wat de essentie is van de voor de geïnterviewde 'onbedreigende' vraagstellingstechniek naar administratieve werkzaamheden. Bepaald slordig is dat wel gewezen wordt op de beperkingen van wettelijke regelingen inzake inspraak van gebruikers bij computertoepassingen in Scandinavië, maar dat voorbijgegaan wordt aan pogingen om dat te verbeteren (bij voorbeeld de Noorse CAO uit 1983-1986 die bepalingen kent met betrekking tot organisatievernieuwing). Tenslotte is het onjuist dat 'de personele kosten van een bedrijf gemiddeld 80 procent van de bedrijfskosten vormen' (p.63). Op zijn minst moet dan een onderscheid gemaakt worden tussen kapitaal- en arbeidsintensieve bedrijven en tussen deze en logistiek-intensieve (transportkosten!) bedrijven. Schrijven blijft dus ook mensenwerk. De verdienste van deze inleiding is dat Springer in feite het midden kiest tussen wat in de automatiseringsliteratuur genoemd wordt het 'Titanic'- (er verdwijnt iets groots) en het 'Lente-perpectief' (er wordt iets groots geboren met de invoering van nieuwe technologieën).

Wout Buitelaar

Mia Philips, Eigenheid in verscheidenheid. De kleine ondernemers in Vlaanderen. Acco, Leuven/Amersfoort 1989, 346 p.

Alhoewel het zelfstandig ondernemerschap maatschappelijk nog steeds sterk in de belangstelling staat, wordt daarnaar in Nederland en België nog betrekkelijk weinig sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. In Nederland is dit in hoofdzaak beperkt gebleven tot het onderzoek van Hans Pompe en Harry van den Tillaart, in België tot enige studies van Rick Donckels en Albert Mok. Bovendien zijn de studies vaak beperkt tot de sectoren detailhandel en ambacht. Wat de ondernemers in bij voorbeeld de horeca, het transport, de bouwnijverheid en de industrie maatschappelijk beweegt, onttrekt zich nog steeds aan de waarneming van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Het is daarom verheugend dat door Mia Philips recentelijk onderzoek naar het zelfstandig ondernemerschap in België is gedaan. Onderzoek dat bovendien meerwaarde heeft ten opzichte van eerdere studies: in de eerste plaats is naast de detailhandel en het ambacht nadrukkelijk ook een nieuwe sector, te weten de bouwnijverheid, meegenomen; in de tweede plaats wordt in het onderzoek aandacht besteed aan de invloed van de directe omgeving op het ondernemerschap, een factor die tot op heden vaak buiten beschouwing bleef.

Het onderzoek richt zich op grond van literatuurstudie op de invloed van de beroepsoriëntatie en de integratie in de lokale gemeenschap op de economische resultaten van zelfstandige ondernemers. In beide gevallen konden de daarop betrekking hebbende hypothesen niet statistisch worden bevestigd. De ondernemingsresultaten worden blijkbaar niet alleen door deze twee factoren beïnvloed, maar door een complex van vele factoren, waarvan deze twee onderdeel uitmaken.

Wat na lezing van de studie opvalt is, in de eerste plaats, dat het buitengewoon moeilijk is om de succesfactoren van het zelfstandig ondernemen te isoleren. Persoonlijk houd ik het erop dat dit wordt veroorzaakt door het ontbreken van een sociologische theorie van het zelfstandig ondernemerschap. Deze theorie zou naar mijn mening elementen uit de beroepsociologie (taakhoud én maatschappelijke waardering) en de organisatiesociologie (interne organisatie, relevante omgeving) moeten omvatten. Men zou in het kader van deze sociologische theorie kunnen komen tot een adequate operationalisering van centrale begrippen als ondernemerschap, management en vooral vakmanschap. Zo lang een theorie van het zelfstandig ondernemerschap ontbreekt, blijft het onderzoek zoeken in het duister.

In de tweede plaats valt het op dat onderzoekers een grote voorkeur schijnen te hebben voor kwantitatieve methoden, met name voor de schriftelijke enquête. In het onderhavige onderzoek leidde dit na grote inspanningen om ondernemers voor het onderzoek te interesseren (telefonische aankondiging, contacten met een brancheorganisatie) tot een uiteindelijke respons van slechts 28%. Harry van den Tillaart begon in zijn laatste onderzoek aanvankelijk ook met deze methode, maar is snel overgestapt op de methode van het gestructureerde mondelinge interview, dat een respons opleverde van 71%! Afgezien van het feit dat schriftelijke enquêtes per definitie een lagere respons opleveren, blijkt hieruit hoe een moeilijk te benaderen onderzoekspopulatie zelfstandige ondernemers zijn. Het pleit voor het meer werken met kwalitatieve methoden, bij voorbeeld met gevalsstudies. Gevalsstudies hebben bovendien het voordeel dat zij meer inzicht bieden in de directe omgeving. De reden dat Mía Philips geen significante invloed van de integratie in de lokale omgeving kon traceren, lijkt mij niet alleen dat ondernemers nauwelijks in sociale netwerken als partijen en verenigingen participeren (overigens een bijzonder interessante bevinding), maar ook dat de gekozen onderzoeksmethodiek het niet mogelijk maakt volledig inzicht te krijgen in het relatienetwerk van de ondernemer, zowel in sociale als economische zin.

Ten slotte valt het op dat de uitkomsten van dit Belgische onderzoek opvallende overeenkomsten vertonen met de uitkomsten van het onderzoek van Van den Tillaart. Zo levert de factoranalyse van de variabelen inzake het belang van een bepaalde beroepsoriëntatie identieke factoren op, te weten dynamisch vakmanschap en management. Wellicht hangt dit samen met het feit dat Harry van den Tillaart de onderzoekster met raad en daad heeft bijgestaan, waardoor de onderzoekster eerder heeft gezocht naar de overeenkomsten dan de verschillen tussen beide landen. Met name in het licht van de beleidsinteresse voor de kansen en bedreigingen van de Europese integratie zou het zinvol zijn als de nadruk ook eens werd gelegd op mogelijke culturele verschillen die er tussen Nederland en België bestaan.

Al met al een interessant rapport over het ondernemerschap, dat eens te meer duidelijk maakt dat zo spoedig mogelijk een sociologische theorie dient te worden ontwikkeld.

Kees Koning

J.E. Ellemers, D.H. Hak, A.J. Kee en Th.J. IJzerman (red.), **Flinke aanpak en ondernemingsgeest, 1938-1988: Vijftig jaar Sociologisch Instituut in Groningen**. Sociologisch Instituut, Groningen 1988, 192 p.

In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 22-10-1938 stond een stuk in de rubriek Stad en Land onder de kop: 'Flinke aanpak en ondernemingsgeest op maatschappelijk terrein in Groningen', waarin gewag werd gemaakt van de stichting van het Sociologisch Instituut

aldaar. De redacteuren van de jubileumbundel hebben de titel van hun boek aan die kranterkop ontleend. In de bundel geeft Van den Heuvel als voorzitter van het SIG zijn visie op discipline en instituut. Vervolgens beschrijft IJzerman vijftig jaar geschiedenis. Prominente Groningers, merendeels hoogleraren, zijn verder in de bundel met resultaten van hun werk vertegenwoordigd. Ik noem enkele voorbeelden. Bouman over het generatieprobleem. Gadourek over 'absences and well-being of workers'. Ellemers over verzuiling. Lindenberg over modellenbouw en verklaring. Harmsen over sociale bewegingen. Stokman over grafenanalyse. Van den Heuvel over ouderen. Mach en Peschar over onderwijs.

Voor Groningers en anderen is de bundel bruikbaar als een verzameling van tot nu toe her en der verspreide publikaties. Daarenboven is de bundel interessant als portret van een sociologisch instituut uit de woelige jaren rond de Tweede Wereldoorlog, de universitaire omwentelingen eind jaren zestig en begin jaren zeventig en de taaië strijd nadien om te overleven ondanks inkrimpingen en bezuinigingen. De opstellen staan grotendeels los van elkaar en wederzijdse literatuurverwijzingen ontbreken nagenoeg geheel. Net als in de meeste andere sociologische instituten (of soortgelijke netwerken) aan universiteiten in ons land hebben de hoogleraren en andere zware senioren elk hun eigen specialisme boven water gehouden en hun eigen groep van jongere medestanders om zich heen verzameld. Twee of meer hoogleraren per specialisme is een uitzondering. Een aantal 'kernen' van zwaargewichten plus medestanders, met een losse bundeling van die kernen, is nu eenmaal minder kwetsbaar dan een hecht instituut met een centrale visie of een beperkt aantal visies. Wij hebben het over een periode van 'groepsgebonden persoonssteun'. Een hoogleraar kreeg een positie en enige middelen om zich te bewijzen. Een Amerikaanse hoogleraar in de sociologie heeft onlangs treffend het verwerven van een professoraat als uitsluitend het verkrijgen van een 'jachtakte' gekarakteriseerd. Schoolvorming mag men bij een dergelijke opzet van 'sociologische instituten' uiteraard niet verwachten. Het is voor het SIG en andere universitaire sociologische vestigingen in ons land te hopen dat in de komende jaren de bunkers gaandeweg verlaten kunnen worden en samenwerking een minder gevaarlijke bezigheid wordt.

H.A. Becker

H.N. Plomp, *Bedrijven en bedrijfsgezondheidsdiensten: Een studie naar het verloop en de determinanten van professionaliseringsprocessen in organisaties*. (Dissertatie). VU uitgeverij, Amsterdam 1987, 277 p.

De dissertatie van Plomp heeft als ondertitel: 'Een studie naar het verloop en de determinanten van professionaliseringsprocessen in organisaties'. Deze pretentie wordt echter niet geheel waargemaakt. In feite bevat deze studie twee goede verhalen. Allereerst een verhaal over de professionaliseringstheorie die beknopt maar zeer helder is weergegeven, en die in het laatste hoofdstuk wordt gekoppeld aan de situatie van de bedrijfsgezondheidsdiensten (BGD's). De daaruit volgende conclusies en aanbevelingen zijn helder en lijken zinnig. Daarnaast bevat de studie een adequate beschrijving van de BGD's en van hun invloed op verschillende terreinen. Daarbij worden interessante relaties gelegd tussen bepaalde kenmerken van bedrijven en bedrijfssectoren enerzijds en de invloed van BGD's anderzijds. Los daarvan zijn overigens ook een aantal andere gevonden samenhangen interessant. Ik wijs bij voorbeeld op de bemoeienis van directeuren met bepaalde beleidsterreinen in sommige sectoren en het voorkomen van problemen op die terreinen.

Ik zal trachten aan te geven waarom het hier twee gescheiden verhalen betreft. Ten eerste is er dat over het proceskarakter van professionalisering. In het overzicht van de pro-

fessionaliseringstheorie dat door Plomp wordt gepresenteerd, komt vooral het procesmatige karakter van professionalisering naar voren: professionals trachten in interactie met relevante anderen handelings- en beoordelingsbevoegdheid op een bepaald terrein te verkrijgen. In het onderzoek bij de BGD's wordt echter een momentopname gepresenteerd met betrekking tot de resulterende handelings- en beoordelingsbevoegdheden op verschillende terreinen. Op welke wijze, dus via welk proces deze bevoegdheden tot stand zijn gebracht, komt niet aan de orde. De conclusie van Plomp dat dit onderzoek een ondersteuning biedt voor de theorie waarbij professionalisering wordt beschouwd als een interactieproces, mag naar mijn mening niet worden getrokken, hoewel die wel zeer aanneemelijk is en uit het onderzoek ook niet het tegendeel blijkt.

Ten tweede is er het verhaal over de invloed van de individuele professional. In dit onderzoek hebben we te maken met *individuele professionals*. Uit het onderzoek blijkt dat er duidelijke verschillen zijn tussen beleidsterreinen en tussen bedrijven met betrekking tot de invloed van professionals. Dit wordt door Plomp gezien als een ondersteuning voor de professionaliseringstheorie die hij aanhangt. Toch moeten ook hier enige vraagtekens worden gezet bij de bewijsvoering. Zo gebruikt Plomp zogenaamde 'klankbordvariabelen' ('operationalisaties van de legitimatiebronnen die een belangrijke voorwaarde voor het verloop van professionaliseringsprocessen, c.q. betrokkenheid van de BGD, zijn) en toont aan dat deze een redelijke invloed hebben. Uitgaande van het procesmatige karakter van professionalisering is dit ook niet verwonderlijk. Maar vooral de 'bedrijfsklankbordvariabelen' (erkenning van deskundigheid, invloed en probleemgericht handelen en sociaal-gezondheidkundig klimaat) zijn mijns inziens niet zonder meer onafhankelijke variabelen (voorwaarden), maar kunnen zelf in belangrijke mate gevolg zijn van het professionaliseringsproces. Dit soort processen hebben in het algemeen een circulair karakter, waardoor de eenvoudige causale relaties niet voorkomen. Verder geeft Plomp aan dat er sprake is van 'gunstige omstandigheden' in sommige bedrijven. Vooral als er sprake is van een 'ontwikkelingsregime' (in tegenstelling tot een beheersregime), en van 'beleidsgerichtheid' is de invloed van de professional groter. Beide betreffen echter variabelen waarop de professional meestal geen invloed heeft, dus kan deze bevinding niet dienen als bewijs van professionaliseringsprocessen op individueel niveau. Eerder zou hier gesproken kunnen worden van de ondersteuning van de contingentietheorie.

Het is in deze context dan ook niet verwonderlijk dat, zoals al aangegeven, Plomp in zijn aanbevelingen vooral wijst naar het collectieve niveau om de invloed van de BGD te vergroten. De individuele professional is dus 'onmachtig', zolang op collectief niveau de beroepsgroep de zaakjes niet voor elkaar heeft weten te brengen?

Ik heb in het voorgaande vooral aandacht besteed aan een aantal zwakkere punten van de dissertatie van Plomp. Hieruit mag niet de conclusie worden getrokken dat ik het geen waardevol werk vindt. In tegendeel, zoals al gezegd, vind ik het een goed leesbare en interessante studie. Het onderzoek bij de BGD's heeft echter slechts een geringe relatie met de theorie over professionalisering. Dit komt vooral door het ontbreken van informatie over het professionaliseringsproces binnen bedrijven en ook omdat, naar mijn mening, de collectieve processen op maatschappelijk niveau van veel grotere invloed zijn. Er is op individueel niveau ontegenzeggelijk een bepaalde ruimte, maar deze is beperkt. Het gebruik dat daarvan door individuele professionals wordt gemaakt, kan wellicht verklaard worden met behulp van professionaliseringstheorie, maar niet op grond van dit onderzoek bewezen worden.

T.P.W.M. van der Krogt

Kea Tijdens, Automatisering en vrouwenarbeid. Een studie over beroepssegregatie op de arbeidsmarkt, in de administratieve beroepen en in het bankwezen. Dissertatie. Jan van Arkel, Utrecht 1989, 304 p.

Vrouwen zijn de laatste twintig jaar in groten getale toegetreden tot de arbeidsmarkt. He-las is er echter nog steeds geen sprake van gelijkwaardige deelname ten opzichte van mannen. Nog steeds verdienen vrouwen minder, zijn ze vaker werkloos en hebben ze minder doorstroommogelijkheden. Dit gaat samen met een sterke segregatie naar sekse wat betreft beroepsvelden, beroepen, functies en zelfs afdelingen. In haar dissertatie wil Tij-dens de oorzaken van de verschillen in arbeidspositie achterhalen. Haar onderzoek richt zich vooral op de administratieve sector en hierbinnen op het bankwezen. Hoofdvraag is door welke allocatie mechanismen een gesegregeerde arbeidsorganisatie vorm krijgt en in stand gehouden wordt. De rol die automatisering hierbij speelt, vormt een hoofdthema in het onderzoek.

Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel wordt de algemene arbeidsmarktsi-tuatie van vrouwen beschreven. Dit deel bevat informatie over kenmerken van de vrou-welijke beroepsbevolking in het algemeen, die van administratief personeel in het bijzon-der en over de gevolgen van automatisering voor administratieve beroepen.

Het tweede deel gaat specifiek over het bankwezen en bevat mijn inziens de meest inte-ressante informatie. Allereerst laat zij zien dat de banken die aanvankelijk vooral spaar-en kredietbanken waren, zich in korte tijd zijn gaan richten op het binnenlandse betaling-verkeer. De omvang van dit betalingscircuit is enorm: 11 miljoen Nederlanders hebben samen 11,7 miljoen betaalrekeningen, waarbij de banken gezamenlijk 6 miljoen rekenin-gen hebben. Nederland heeft hiermee het meest intensieve girale betalingsverkeer ter we-reld en deze groei kon slechts plaatsvinden dank zij verregaande automatisering. Tijdens beschrijft vervolgens hoe dit proces van automatisering plaatsvond voor vier grote banken (ABN, AMRO, NMB en RABO). De beschrijvingen worden hier zeer gedetailleerd. Uit-voerig wordt ingegaan op de soort computers en software die door een bepaalde bank zijn aangeschaft en de technische en organisatorische problemen die gepaard gaan met het op-starten van automatisering. De beschrijving van het automatiseringsproces van achtereen-volgens vier banken vraagt wel veel van de lezer. Tegen de tijd dat ik begrepen had welke eerste, tweede en derde generatie computers de ABN had aangeschaft, moest het proces weer opnieuw worden doorgeworsteld voor de volgende bank. Duidelijk wordt wel dat ondanks enorme investeringen, het proces bijna nergens probleemloos verloopt. Een an-dere overeenkomst tussen de banken is dat, hoewel aanvankelijk gestreefd wordt naar het oprichten van grote computercentra waar betalingsopdrachten centraal worden verwerkt door vooral laaggeschoold vrouwelijk personeel, men later streeft naar een meer decen-trale verwerking. Tegenwoordig worden de betalingopdrachten op de bankfilialen ver-werkt door middel van landelijk met elkaar verbonden PC-netwerken. Hierdoor ontstaan front- en back-office functies, waarbij de baliefuncties (front-office) weer vooral de vrou-wenfuncties blijken te zijn. De invoering van automatisering vindt vaak plaats zonder in-spraak van de gebruikers. Omdat de ontwerpers zoals systeemprogrammeurs en -analisten vaak mannen zijn en de gebruikers vaak vrouwen, ontstaat al op het niveau van de in-voering een uitsluiting van vrouwen.

Verder blijkt dat mannen méér en langere bedrijfsinterne en -externe opleidingen vol-gen dan vrouwen. Hierdoor worden verschillen tussen vrouwen en mannen alleen maar groter. Het is niet zo dat vrouwen niet willen, maar mannen zijn vaak beter op de hoogte van opleidingsmogelijkheden en worden vaker aangemoedigd tot het volgen van be-drijfsopleidingen. De loopbanen van vrouwen kenmerken zich door weinig carrièremoge-

lijkheden en weinig mogelijkheden voor salarisgroei. Tijdens spreekt dan ook van 'fuik'-afdelingen voor vrouwen. Door de automatisering is er dus geen vermindering opgetreden van beroeps-, functie- en afdelingssegregatie. Door werving wordt deze segregatie verder bevestigd. Vacatures worden als vrouwen- of mannenfuncties getypeerd en banken trekken vooral laag opgeleide vrouwen en hoog opgeleide mannen aan. Onder andere hierdoor komt het dat in geen enkele bedrijfstak het verschil tussen vrouwen en mannen zo groot is: vrouwen verdienen slechts 63 procent van wat mannen verdienen. Al met al profiteren vrouwen in het bankwezen aanzienlijk minder van automatisering dan mannen. Uitzondering hierop vormen hoog opgeleide vrouwen, die wel goed de weg vinden in het opleidingsaanbod. Maar helaas zijn hoog opgeleide vrouwen in het bankwezen een uitzondering. Terecht wijst Tijdens uitdrukkelijk op de noodzaak van participatie van eindgebruikers bij het invoeren van automatisering. Door deze participatie zouden ook vrouwen een grotere vinger in de pap kunnen krijgen in het vormgeven van functies en afdelingen.

Het belangrijkste is dat het bankmanagement zich bewust wordt van de processen die leiden tot het bevestigen en versterken van de scheiding van vrouwen en mannen in lage en hoge functies. Volgens Tijdens ontbreekt dit inzicht echter volledig. Banken willen wel meer (hoog opgeleide) vrouwen aantrekken, maar zien niet dat door selectieve werving en plaatsing van vrouwen op 'fuik'-afdelingen slechts een bevestiging plaatsvindt van de bestaande situatie. De lezerskring van deze dissertatie zou zich daarom ook zeker moeten uitstrekken tot het bankmanagement van Nederland.

Moniek Steggerda

F. van Waarden, Het geheim van Twente, Fabrikantenverenigingen in de Oudste Grootindustrie in Nederland ± 1800-1940. Acco, Amersfoort/Leuven 1987, 143 p.

In dit lezenswaardig boekje gaat Van Waarden onverdroten door met zijn historisch-sociologische analyse van het Nederlandse ondernemersgedrag. Dit keer zijn de Twentse textielbaronnen aan de beurt. Zij waren in Nederland een uitzondering doordat, zij meer dan fabrikanten elders, overtuigde aanhangers van het *laissez faire* waren op het gebied van productie, handel en sociale betrekkingen met hun werknemers. Weliswaar maakten zij een uitzondering voor de bescherming die zij genoten op de Nederlands-Indische markt, maar in het algemeen waren zij afkerig van regelingen of die nu CAO's of kartels betroffen.

Hun fabrikantenorganisaties waren dan ook in de eerste plaats defensief van karakter. Zij maakten front tegen de eisen van de vakbeweging en vooral om het wapen van uitsluiting te hanteren moesten zij onderling afspraken maken. Het valt op dat zij tegenover de dreiging van de vakbeweging moeite hadden om de eenheid in eigen kring te bewaren en ook dat het lange tijd zo is geweest dat hun organisaties een plaatselijk karakter hadden. Slechts een enkele functionaris in hun midden (zoals Ten Bruggencate die secretaris was van de Fabrikanten Vereniging te Enschede, de Bond van Textiel Ondernemingen in en buiten Twente en de Twentsch-Geldersche Fabrikanten Vereniging) die functies in meerdere organisaties bekleedde, kon zorgen voor enige coördinatie. Nog moeilijker was het om de belangen te bundelen voor de veiligstelling van grondstoffen en de vorming van kartels. Slechts onder druk van de Eerste Wereldoorlog en later de crisis van de jaren dertig kwamen de Twentse fabrikanten tot afspraken.

De regionale samenwerking was dus beperkt. Op plaatselijk niveau kwam de samenwerking beter van de grond maar deze droeg vaak een informeel karakter. De Fabrikan-

ten Vereniging Enschede ontleende zijn kracht aan de 'sterke primaire sociale cohesie onder de leden' (p. 130). Rivaliteit was er tussen de leden, maar deze had een duidelijk spelkarakter. 'De onderlinge sociale controle binnen en tussen de families zorgde verder voor de naleving van de afspraken' (p. 131).

Van Waardens studie is een lang geschreven voetnoot bij de theorie van Mancur Olson (*The Rise and Decline of Nations*), maar in zijn geval zijn het niet de fabrikanten (volgens Olson de gangmakers) maar is het de overheid die op marktdornding aandringt.

F.L. van Holthoorn

Q.J. Munters, De stille revolutie op het agrarische platteland: Boeren en openbaar bestuur 1917-1986. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1989, 149 p.

Aan het begin van deze eeuw namen boeren op het agrarische platteland bestuurlijk een dominante plaats in, in de gemeenteraden, maar ook op andere maatschappelijke gebieden. In hoeverre spelen boeren nog steeds een leidende rol in de gemeenteraden van sterk agrarische gemeenten? Welke verschuivingen zijn hierin opgetreden sinds de invoering van het algemeen kiesrecht? En tegen welke achtergronden dienen deze ontwikkelingen te worden begrepen? Dit zijn de vragen die Munters zich in zijn boek stelt. Ter beantwoording hiervan heeft hij onderzoek verricht in 16 gemeenten waarin in 1971 meer dan 30% van de beroepsbevolking werkzaam was in de landbouw. Veranderingen in de samenstelling van de gemeenteraden en in de bezetting van de wethouderszetels worden geanalyseerd aan de hand van vier dimensies: politieke partij, beroep, geslacht en allochtoniteit.

Munters constateert dat boeren in de jaren zestig het merendeel van de posities in de gemeenteraden innemen, ondanks een geleidelijke afname van de omvang van de agrarische beroepsbevolking. Pas daarna zet een duidelijke daling in. Voor de gehele onderzochte periode geldt echter dat boeren steeds oververtegenwoordigd zijn. Alle politieke partijen, uitgezonderd de linkse partijen (SDAP/PvdA, CPN en D66), rekruteren tot ver in de jaren zeventig hun raadsleden overwegend uit de boerenstand. Munters stelt terecht dat de dominantie van de boeren in lokale kiesverenigingen en partijafdelingen een belangrijke verklaring biedt voor hun langdurige oververtegenwoordiging in de gemeenteraden. Minder overtuigend acht ik zijn stelling dat de teruggang vanaf de jaren zestig vooral begrepen dient te worden als een gevolg van een verandering in het denken over democratie in die jaren, waardoor de oververtegenwoordiging van de boeren in de gemeenteraden, ook in hun eigen ogen, niet langer aanvaardbaar was.

Aan het begin van zijn studie somt Munters een aantal mogelijke verklaringen op voor veranderingen in de positie van de boeren in de gemeenteraden, zoals veranderingen in de omvang van de boerenbevolking, in de economische betrekkingen tussen boeren en niet-boeren en in lokale politieke verhoudingen. Een systematische analyse en evaluatie van de betekenis van deze factoren blijft echter achterwege. Onduidelijk blijft ook in hoeverre deze achtergrondfactoren verschillen tussen de onderzochte gemeenten kunnen verklaren.

Het is jammer dat Munters niet ingaat op de vraag of – naast een verschuiving in de deelname van boeren en niet-boeren aan de gemeenteraden – ook binnen de categorie van de boeren zelf verschuivingen zijn opgetreden. Munters stelt dat voor de invoering van het algemeen kiesrecht vooral de 'welvarende' en 'gezetene' boeren de toon aangaven in de gemeenteraden. In hoeverre heeft de invoering van het algemeen kiesrecht en de opkomst van nieuwe politieke groeperingen geleid tot wijzigingen in de samenstelling van de cate-

gorie boeren in de gemeenteraden, zoals naar aard van het bedrijf of bedrijfsomvang? Deze vraag is des te interessanter, daar uit Munters' analyse blijkt dat boeren in verschillende politieke groeperingen sterk vertegenwoordigd zijn.

Munters interpreteert verkiezingsstrijd terecht als een strijd om (toegang tot) macht. De centrale vraag hierbij is wie elkaar de macht betwisten. Door in zijn probleemstelling en analyse de nadruk te leggen op 'de boeren' wekt Munters de indruk dat 'de boeren' een homogene belangengroep vormen die als zodanig in de gemeenteraad 'dominant' zijn. Zijn woordkeus versterkt in een aantal gevallen deze indruk ('boerendominantie', 'arbeidersmacht', 'prijsgiven van posities'). Pas in zijn theoretische nabeschouwing benadrukt Munters dat het 'politieke groeperingen' zijn die bij verkiezingen strijden om de macht en dat die gewoonlijk niet beschouwd kunnen worden als representanten van bepaalde economische deelbelangen, zoals 'het' boeren- of middenstandersbelang. Maar hoe kunnen de resultaten dan nog in termen van macht worden geïnterpreteerd? De lezer blijft met de vraag zitten hoe veranderingen in de samenstelling van de gemeenteraden naar *sociaal-economische categorieën* nu precies in termen van verschuivingen in *lokale machtsverhoudingen* kunnen worden geduid. In feite wordt deze vraag door Munters niet beantwoord.

Deze kritische kanttekeningen nemen niet weg dat ik Munters' studie een welkome bijdrage acht aan onze kennis over (veranderingen in) de samenstelling van lokale elites, in dit geval van gemeenteraden op het agrarische platteland. De kracht van de studie ligt vooral in de zorgvuldig gedocumenteerde beschrijving van de opgetreden ontwikkelingen. De vraag hoe deze ontwikkelingen nu precies dienen te worden geïnterpreteerd, is met deze studie echter maar ten dele beantwoord.

H. van Goor